

*Алесь Смалянчук (Гародня),
доктар гістарычных навук,
прафесар кафедры тэорыі і гісторыі права
Беларускага інстытута правазнаўства*

Вобраз партызана ў памяці жыхароў Слонімшчыны¹

Тэма партызанскага змагання супраць нямецкіх акупантаў была адной з прыярытэтныху ваеннай гістарыяграфіі часоў БССР. Яна ж дала сотні сюжэтаў для твораў мастацкай літаратуры, кінафільмаў і г.д. Тагачасныя гісторыкі і літаратары стварылі і распаўсюдзілі міф “партызанскай рэспублікі”, які стаўся адным з найбольш моцных гістарычных міфаў свядомасці пасляваенных пакаленняў беларусаў. Ягонымі неад’емнымі арыбутамі была ідэя партыйнага кіравання партызанскім рухам, ягонай масавасці (агульная колькасць партызанаў вызначалася ў 374 тыс., а падпольшчыкаў – у 70 тыс.²), а таксама ўсеагульнай народнай падтрымкі партызанаў і падпольшчыкаў. Тое, што не адпавядала канцэпцыі, распрацаванай у партыйных кабінетах, проста ігнаравалася. Быў абмежаваны доступ даследчыкаў да “партызанскіх фондаў” у архівах. Па-за ўвагай гісторыкаў партызанскага руху заставаліся вусныя ўспаміны людзей, каштоўнасць якіх недаацэньвалася. Зрэшты, савецкая рэчаіснасць (асабліва сталінскі часоў) прывучыла людзей “трымаць язык за зубамі”, і наўрад ці вусная гісторыя ва ўмовах БССР магла быць каштоўнай гістарычнай крыніцай.

Толькі напачатку 90-х гг. 20 ст. пасля распаду СССР і абвяшчэння незалежнай Рэспублікі Беларусь з’явілася магчымасць навуковых даследаванняў перыяду нямецкай акупацыі. Гэтая магчымасць датычыла таксама партызанскага руху. Адным з першых паспрабаваў пераасэнсаваць гэтую старонку айчыннай ваеннай гісторыі беларускі гісторык з Варшавы Юры Туронак у кнізе *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*

¹ Рэфэрат падрыхтаваны пераважна на матэрыялах экспедыцыі ў вёскі Нагуевічы, Загрышкава і Харашэвічы Слонімскага раёну Гарадзенскай вобл. летам 2005 г. Аўтар выказвае ўдзячнасць слоніmsкім журналістам Васілю і Алене Афанасікам за вялікую дапамогу ў яе правядзенні.

² Гісторыя Беларускай ССР. Т. 4 / Пад рэд. І.М.Ігнаценкі ды інш. Мінск, 1975. С. 587.

(Мінск, 1993). У прыватнасці, даследчык на падставе нямецкіх архіўных матэрыялаў склаў табліцу людскіх стратаў, якія нанеслі партызаны ў Слонімскай акрузе з 1 красавіка па 30 лістапада 1942 г. Паводле яе, за гэты перыяд партызанамі было забіта 1024 і паранена 272 асобы. З іх немцаў – адпаведна 111 і 45, паліцаяў – адпаведна 36 і 82, супрацоўнікаў адміністрацыі (у т.л. старасты і іх сем’і) – 140 і 19, і, нарэшце, мясцовых жыхароў – 683 і 88. Такім чынам, страты сярод цывільнага насельніцтва (сяляне і г.зв. прадстаўнікі адміністрацыі) складалі болей за 80%³.

Гэтыя дадзеныя падштурхнулі да правядзення палявых даследаванняў сродкамі “вуснай гісторыі” ў “лясных вёсках” Слонімскага раёна. Удзельнікі экспедыцыі запісвалі вусныя ўспаміны жыхароў вёсак Нагуевічы, Харашэвічы і Загрыцькава Дзераўноўскага сельсавету. Усяго было апытана 15 чалавек 1922 – 1940 г. нараджэння.

Прапаную кароткае падсумаванне адказаў людзей на наступныя пытанні:

– Калі ў Вашай мясцовасці з’явіліся партызаны? З каго складаліся партызанскія атрады? Як папаўняліся шэрагі партызанаў?

– Як партызаны змагаліся з нямецкімі акупантамі?

– Якімі былі адносіны з мясцовым насельніцтвам? Ці дапамагалі людзі партызанам? Ці партызаны аказвалі дапамогу людзям?

Трэба адразу адзначыць, што “партызанская тэма” не належала да тых, пра якія людзі распавядалі з ахвотай.

Пытанне пра час з’яўлення партызанаў і абставіны гэтага з’яўлення прымушала людзей супастаўляць розныя падзеі першых гадоў акупацыі і шукаць прычыны партызанскага руху.

Найчасцей людзі звязвалі з’яўленне партызанаў з нямецкімі карнымі акцыямі супраць былых ваеннапалонных і жыдоўскага насельніцтва:

Парцізаны з’явіліся вот калі... Кагда нашы адступалі адсюда ў 41-м гаду, проста беглі, паніка была. І тут многія асталіся ваеннаслужачыя як “прыпіснікі” – у Нагуевічах, у Харашэвічах. Цвяткою такі (гэта не яго фамілія, пад сваей яны не пісаліся). Яны жылі ў старых людзей, памагалі ім, рабілі... А ў 43 ці 42-м гаду прыехалі немцы ў Нагуевічы і сказалі, што трэба ісці на рэгістрацыю. Нашыя і нагуевіцкія пайшлі туды, а гэты Цвяткою Ванька, ён мусі саабразіцельны быў, і не пашоў у Нагуевічы. Іх там расстралялі... А хто з іх астаўся, пайшлі ў лес у парцізаны. А патам прысаедзініліся ўжэ нашы, кое хто. ... Мой брат тожка быў у парцізанах. Ён сам пашоў дзе-та ў 42-м гаду. Сям’я ў яго была, але не баяўся за яе, бо ноччу пойдзе парцізаниць, а днём

³ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск: Беларусь, 1993. С. 97

прыходзіць дахаты. Такія яшчэ там парцізаны былі. Людзі ў нас не даносілі, хоць баяліся і немцаў і парцізанаў (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)*

Варта адзначыць, што сапраўды ў сакавіку 1942 г. нямецкія ўлады пачалі вяртаць у лагеры раней вызваленых і размешчаных па вёсках чырвонаармейцаў, г.зв. “прыпіснікаў” або “прымакоў”. У выніку тысячы былых ваеннапалонных пайшлі ў лес, што значна актывізавала партызанскую дзейнасць.

...Не было ў нас парцізанаў, пакуль не сталі немцы людзей біць. Пакуль не сталі біць жыдоў. Бо як пусцяць зарадку, то не могуць ўсіх пабіць адразу, а падаюць усе. Як прыцягне, то жывыя выпайваюць... Гэтак пачаліся парцізаны. Пасля пачалі браць нашых хлопцаў у парцізаны. Прыдзе і гаворыць, каб ішоў з ім. А калі не пойдзеш, то могуць і забіць... Парцізаны таксама ўсялякія былі. Былі гэтакія, што яны далёкія... а былі свае... То яны абіралі сваіх людзей. Свае былі худшыя, бо ўсё ведаюць...

Можна, каб немец людзей не біў, то і парцізанаў не было б... З нашага сям'я тэжэ пайшлі ў парцізаны. Прышлі парцізаны і забралі людзей... (жыхарка в. Загрыцькава, 1922 г. нар.)

...Парцізанка пачалася ўжо ў першы год вайны, але спачатку яны скрываліся, арганізоўваліся. А потым ужо пачалі ў адкрытую. Парцізаны тут былі розныя, і свае, і з Украіны... Знашай вёсцы ў парцізанцы было мусі чалавек сем. Яны не пайшлі нікуды, скрываліся, скрываліся, а потым у парцізанку пайшлі... Былі і рускія, і яўрэі, і цыгане. Каго тут не было! І казакі нейкія былі. Аднаго звалі Пеця. Ён з некуль з Ташкента, здаецца. Ён быў начальнік атрада парцізанскага і ўсё казаў: Я казак... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

Адмова ісці ў партызаны магла абярнуцца трагедыяй, бо партызанскія пагрозы не былі пустым гукам.

...Парцізаны забілі Мішу Мацвеева Купіча. Ён не пайшоў тады начаваць у лес. Быў такі высокі, здаровы дзядзька. Яго расстралялі парцізаны, бо не хацеў ісці да іх. Скрываўся і ад немцаў, і ад парцізан. Ён быў нежанаты, меў каля сарака гадоў. Жыў з сястрою... Парцізаны былі розныя. Знаеця, воля была. Хто як мог. Каторыя былі акуратныя, а каторыя... Розныя былі... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

* Імёны суразмоўцаў і тэксты ўспамінаў захоўваюцца ў архіве экспедыцыі.

Гаворачы пра баявыя дзеянні партызанаў супраць акупацыйных уладаў, жыхары “лясных вёсак” звычайна згадвалі пра знішчэнне партызанамі нямецкага атрада з 10 чалавек, які накіроўваўся ў в.Нагуевічы па прадукты, і пра частыя падрывы на чыгунцы, якая знаходзілася ў 7-10 км ад гэтых вёсак. Інфармацыя пра разгром нямецкага атрада прыводзіцца таксама ў хроніцы партызанскага змагання, змешчанай на старонках кнігі *Памяць. Слоніmsкі раён*⁴. Яна таксама дазваляе ідэнтыфікаваць партызанскі атрад, які дзейнічаў у раёне азначаных вёсак. Гэта быў атрад імя П.Панамарэнкі, якім са снежня 1942 па студзень 1944 г. камандаваў Іван Зайцаў. Ягонымі пераемнікамі былі Іван Анохін і Міхаіл Травін⁵. Яшчэ адным пацвярджэннем таго, што жыхары Нагуевіч, Харашэвіч і Загрыцькава мелі дачыненне не з бандай, а з партызанскім атрадам, з’яўляецца тое, што ў адной з размоваў мясцовых партызанаў назвалі “зайцамі”, супрацьстаўляючы іх г.зв. “капуснікам”. Пад апошнімі разумеліся партызаны брыгады П.Капусты.

Партызаны вялі змаганне з акупантамі, але пры гэтым імі не заўсёды ўлічваліся верагодныя трагічныя наступствы гэтага змагання для жыхароў “лясных вёсак”.

...Парцізаны зрабілі засаду за Нагуевічамі. Там озера было, вада стаяла. Парцізаны заселі з двух бакоў і там немцаў укакошылі, забілі. Каторых забілі зразу... А каторыя немцы ў багну палезлі. Афіцэр усё з пісталета адстрэльваўся. Заграз па самыя вушы. Дабілі яго там. Забілі ўсіх 10-х. Гэта было ў аўгусте. Мы тады ўсе думалі, што нам – Харашэвічы, Нагуевічы – усім хана будзе. Не спасёмся. Дзесяць чалавек немцаў забілі радам! І ўсе днём жывуць, а вечарам усё выбіраюцца ў лес. Пашиці все. Забарэмся ў лес, касцёр раскладзем і спімо, але які там сон. Камары грызуць... Пахадзілі, пахадзілі нядзелі дзве. Не едуць немцы. А патом... У гумне спалі. Жніво ўжо было... Сасед рана вышаў і бачыць, што кругом ляжаць немцы і паліцаі, адзін каля аднаго. Што тут дзелаць? Няма куды бегчы. Нагуевічы таксама акружаны. Хацелі бегчы, а солтыс Жукоўскі бяжыць: Людзі не ўцякайце, нічога не будзе. Вярнуліся. Калі вярнуліся, то ўсех людзей сагналі немцы ў дзеравянны зруб ад недабудаванага магазіна... А пад гарой паляглі немцы і паліцаі з пулямётамі. Некі іх начальнік паехаў у Нагуевічы. Прыехаў адтуль, нешта гаргытаў, гаргыталаў... (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

⁴ *Памяць. Слоніmsкі раён / Укладальнік А.М.Тарсуноў. Мінск, 2004. С. 299.*

⁵ Тамсама. С. 290.

– Сказалі нам, што калі будзе хоць адзін парцізанскі выстрал, то вам канец. А калі не будзе, то будзеце жывы... (жыхарка в. Харашэвічы, 1930 г. нар.)

– А парцізаны на гары сядзелі... Навернае... Гэта шчасце, што яны не выстралілі. Думаю, што ні аднаго п'янага не было, а каб выпілі, то абязцельна які б выстраліў. Нас бы тады не было (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

...Помню, как утром немцы и полицаи окружили всю деревню. А мы с тёткой Анной пошли в Слоним. Идём через какое-то болото, а тут выскакивают два полицая. Остановили нас и говорят тётке: Скажи спасибо этому ребёнку. Если бы не она, то мы бы тебя тут и застрелили.

Нельзя было из деревни выходить. Немцы искали партизан. Партизаны застрелили 10 или 20 немцев, когда те ехали на железную дорогу через деревню. Это же надо было убивать немцев в самой деревне! Пусть бы они отъехали от деревни, но надо же было показать себя! А потом приехали немцы и всех согнали к кресту. Всех, всех. Поставили пулемёты. Отобрали молодых мужчин, в т.ч. у тётки Анны мужа, чтобы отправить в Германию. А на остальных нацелили пулемёты. Все начали молиться и плакать (жыхарка г. Гародні, 1934 г. нар.)

...У нас парцізаны дзесяць чалавек немцаў забілі. Аднаго жыв'ём забралі, дзевяць чалавек забілі. Парцізаны здзелалі засаду. А немцы на лошадыях прыязжалі са станцыі Яўная сюда за яйчкамі. І забілі іх. Ці думалі парцізаны, што за гэта могуць дзярэўню спаліць? Іх гэта не інцэрэсавала. Яны ж у лесе.

...А немцы акружылі дзярэўню. Загналі ўсіх пад крэст у канцы дзярэўні. Акружылі, далі лапаты, паставілі пулямёты. Сказалі, што ўсіх выб'ем. Нас маглі ўсіх убіць. Але прыехаў некi начальнік. Нешта яны гаварылі, гаварылі... Мужыкоў аддзялілі направа, жэнічын і дзяцей налева... Тады яны забралі 65 чалавек, мужыкоў толькі ў Германію. А жэнічын адпусцілі. І немцы былі розныя. Некаторыя немцы былі харошыя. Як выгналі пад крэст, мама расказвала, то некаторыя стаялі і плакалі. Жэнічыны плакалі, маліся, і яны плакалі. Там было паручалавексамаахоўцаў, а больші немцы і немцы. Ці плакалі самаахоўцы? Не! Нашыя беларусы хужэйшыя! Знаеця, з дурака зрабіце пана... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

...А нас ганялі старажыць жалезную дарогу. Солтыс вызначаў, каму ісці. Прыдзем на Ісу. Там усе збіраліся. Адтуль немец нас

вядзе і ставіць людзей недзе праз 100 м. Як дзень, то стоімо, а як павечарэе, то збярэмся ў адно месца і спім. Немцы баяліся па аднаму хадзіць, баяліся правяраць. А пасля такое было. Пройдзе паўгаса або час удвох ідуць жалезнаю дарагою, праз паўгаса другіх адпраўляюць ісці. Калі б парцізаны рашылі ўзарваць, то мы б нічога не зрабілі. Але немцы думалі, што калі шорах ідзе па жалезнай дароге, то парцізанаў не будзе. Ідзем і гамонім, а тыя парцізаны ж не ведаюць, хто ідзе... (жыхар в. Нагуевічы, 1923 г. нар.)

...Немцы стаялі на Еўной. Там палустанак. Ахранялі жалезную дарогу ад Еўной да Альберціна. Эта быў іх вучастак ахраняць. Да гэтых немцаў солтыс наш харашэвіцкі насылаў людзей. Я два раза тожэ быў там. Адпраўляў на нач. Мяне не адпраўляў, а трэба было бацьку ісці. А ён гаворыць: Схадзі, Ваня, ты. Я ўжо пажылы, мне цяжка... Ну, я і пашоў. Што яны рабілі? Ноччу трох немцаў з аўтаматамі ззаду, а наперадзі трое нас. Адзін вперадзі, а двое па баках. Значыць, еслі будзе міна, то яна ўзарвецца, а немцы застануцца. Яны шлі на 100 метраў ззаду. Два дні я хадзіў... (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

...Недалёка Саковіч... парцізаны зрабілі засаду і забілі немца. Гэтыя немцы ўжэ зналі. Прыехалі, усіх людзей выгналі на балота. Эта в апрэле месяцы. Усіх выгналі, нікога не пакінулі. Паклалі людзей на тое балота. А самі запалілі дзярэўню з аднаго канца і з другога... А мы бачылі з нашай гары, што там стральба і дым. А людзі не мелі права ўстаць. Згарэла сяло. А потым людзі пайшлі на тое пажарышча... Пачалі шукаць сваякоў. Мая мама была з Саковіч, тамака дзед мой быў, дзядзькі, то і я пайшла. А нічаво не асталося. У чым выгналі, то і засталося (жыхарка в. Харашэвічы, 1922 г. нар.)

Найбольш эмацыйна, але таксама і найбольш насцярожана, суразмоўцы рэагавалі на пытанні пра партызанскія візіты ў вёску, якія часцяком суправаджаліся нічым не абмежаваным гвалтам і рабаўніцтвам.

...Што тады было? Картошка. Мала ў каго хлеб быў. Немцы прыезжалі за яйчкамі, за курамі. Было голадна ...Немцы самі курэй не лапалі. Прыдзе, убачыць курыцу і гаворыць: Ідзі лапай! Ідзеш і лапаеш, дзве-тры... Каб не біў. І хлеб бралі. А парцізаны і не пыталі. Прышоў у хату, ляжыць хлеб на стале, забярэ і пойдзе. Парцізан не будзе пытаць. Парцізаны не хадзілі ў форме. Прыдзе, убачыць, спадабалася яму твая курткі, значыць, здымай... Інакрывала бралі, і бяльбэ бралі, і верхняе, і ніжняе. Яны ўсё

ноччу хадзілі, рэдка, калі днём. І ўсё больш на конях ездзілі вярхом. У іх не было ні машын, нічаво. А коні такія былі... Прыдзе парцізан да майго дзядзькі, забярэ каня, асядлае, дні два паганяе, прыгоніць, кіне і другога возьме. А куды яны ездзяць не знаю. Але, калі прыганялі, ад каня адзін дух заставаўся.

...Аднаму парцізану пасля вайны далі дзесяць лет. Даказалі, што людзей забіваў, цэлымі сем'ямі. Але ж і другія забівалі! Знаеця, як людзей забівалі... Вось прыедуць, станеш прасіць, каб нешта не забіралі... Зараз за цябе і заб'юць. Унічтожаць! Усяго хватала. Каго забіралі і ў лесе расстрэльвалі, а каго і на месцы. Знаеця, за гэтае врэмя мало хто нават і раздзеўся на-настайшчаму. Такое тварылася, што не дай Бог!... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

...Парцізаны, якія былі ваенныя, што засталіся, яны спасалі жызнё сабе... Але былі ў нас такія людзі ў сяле. Можжа пра гэта не пішыце, бо яшчэ жывы іх плямяннікі.... У нас парцізаны расстралялі б чалавек за адну ноч. Прышлі і расстралялі. А за што? Ну вот у мяня сасед там жыву, Марцін. Ён сколька жыву, у яго каня не было, зямлі не было... Ён бедны быў. Вусё врэмя хадзіў дровы сек у лесе. Насячэ, закіне на плечы і нясе дахаты. За цэла лета ён наносіць дроў на зіму. І недзе ён сустрэў парцізан. Яны там сядзелі. Забілі яго. Баба там была, 80 лет ёй было. Патом саседка ў мяне была цераз дарогу з Нагуевіч родам. Надзя Парасіна яе звалі. Тожа была ў нас адна баба. "Не ўсе дома", пра яе казалі, гэтакая была. І ўсіх забілі за адну ноч. За што? А хто яго знае! Эта саседка мая цераз вуліцу... Прышоў парцізан з Харашэвіч. Майго брата швагер. Папытаў яец. Яна гаворыць: Ты што не можаш да мацеры схадзіць? Дзе я табе вазьму тых яец?... І ўсё... Забілі...

Быў тут і паліцай. Ён сам пайшоў у паліцыю. Парцізану тады было яшчэ мала, але прыходзілі ў вёску кожную ноч. І яны тады расстралялі яго жонку і ўсю яго сям'ю: дзядзю, бацьку, маці, сястру... Іх расстралялі і пакідалі ў рэку. Патом іх вылавілі з ракі і пахаранілі. Хто забіваў, не помню. Андрэй Басак тут такі быў... Паліцай самога тут не было. Расказвалі, што немцы яму казалі: Вазьмі атрад – 200 чалавек. Ідзі ў Харашэвічы і рабі там, што хочаш. Ён мог усіх пастраляць. А ён не пагадзіўся. (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

...Гэтая Жэня была дзядзькі майго жонка. Я яе дзядзю потым гадавала... У тую ноч парцізаны 14 чалавек забілі. Казалі, што будуць пашпарты правяраць... Дзядзька потым зціху памёр. Про-

ста нутро яго не выдзержала. Ён выбег: Хлопчыкі, што ж вы робіце! (знаёмыя ўсе ж былі, суседзі!) Як жа дзеці астануцца? - І табе зараз тое будзе! Бярыце суку!

Я ў падпол схавалася. А дзядзька выбег: Жэнечка... А яе ўжэ няма. ... З гэтай хаты колькі пабілі... Лічэця – Кастусь, Зося (гэта бацькі), Косця, Адам, Люба, Зося (яго жонка)... У Зосі яшчэ дзіцятка двое малых былі. Усіх яны забілі. Я ў некатору ноч сама палічыла. Болей чым 8 чалавек. Зіма была, а іх павялі на рэчку. А Косця яшчэ казаў: Я пайду ў парцізаны. А бацька: Куды? Яны прывялі цябе тапіць і біць, а ты пойдзеш у парцізаны?! Як усем канаць, то ўсем!

Пахавалі іх за сялом.

А парцізаны як пайшлі, то цераз хату ўсё - Трэх! Трэх! Усё ў тую ноч. Марціна Казаковага, Сасновічуху, Германавіху старую... І з гэтай хаткі. Сюды да яго прыйшла другая жонка з Азарыч і прынясла яшчэ хлопчыка. Ён жа пагадаваў. Той хлопец Андрэй вырас, ажаніўся, і ўжо дзіцятка было. І жылі, і тут хатка стаяла... І таго заграблі туды... За што забілі? Не ведаю.

...Ці помню, як звалі тых парцізанаў? Помню! Зямля іх брала! Будзеш помніць. Першы быў Васіль Селівончык, Адаць Качарга... Тутака іх многа было... Эты Федзя... Фамілія Булыга. Камандзіра як звалі? Каб ён у зямлі ляжаў, як яго звалі. І мяне аднойчы ледзь не задушыў... Яго звалі Мароз. Каб яго Бог смарозіў! Я яго пасля вайны бачыла. Убачыла і паказваю: Ля, кажу, бабы. Той Мароз, што душыць мяне прыходзіў... Яшчэ лазіць. І ён пачуў, што я так шпачу і пайшоў, каб мы на яго не глядзелі (жыхарка в. Харашэвічы, 1922 г. нар.)

...Казалі, як прыйшла Чырвоная армія. Нас ужо асвабодзілі... І стаяць тыя парцізаны – выкармленыя, адзетыя...

Камандзір пытае: А хто гэта ў вас такія?

Людзі кажучь: Парцізаны.

- Парцізаны? Парцізанаў мы бачылі худых, страшных, абодраных, а гэтыя стаяць як паны якія. Скажыце, як яны тут з вамі былі?

Усе маўчаць. Такое перажылі.... Маўчаць (жыхарка в. Харашэвічы, 1940 г. нар.)

...Ён (пра аднаго з партызанаў – А.С.) быў такі чалавек, што, калі нешта трэба, то дадому заедзе і возьме. А былі другія парціза-

ны... Бралі ў людзей авечкі, куры, свінні. У нас саміх парцізаны пабралі авечкі, куры, карову. А свінню немцы забралі. І засталіся мы без нічога.

...Якія былі немцы? Усякія людзі, як хто. І нашыя былі не ўсе роўныя. І нашыя людзей забівалі. Парцізаны рабавалі і забівалі. Сколькі парцізаны і ў нас унічтожылі! Эту лёдзееву Ганну забілі. За што? Прыехалі, забралі, павязлі і ...ўсё. Аўдоцыю тожэ. Янку з Харашэвіч... І заб'юць, і невядома куды чалавек падзеўся. Такія тыя парцізаны. Хто каму паможа? У каждага свая бяда. У людзей раўных няма ніколі. Усяк было (жыхарка в. Загрыцькава, 1922 г. нар.)

...У партызанах былі свае мужыкі, нават нашыя сваякі, але ад іх найбольш і нацярпеліся... Мамінага брата Мішу немцы забіралі ў войска. Павестькі ўсім мужчынам прыйшлі, але ніхто не паехаў у Слонім. А ён гаворыць, Нашыя ж, свае не заб'юць, калі я пайду, а калі не пайду, то немцы сям'ю расстраляюць. І пайшоў. Тут усё і здарылася. Немцы яго адпусцілі, а свае забілі. Прыйшлі ўначы. Адзін з іх быў сваяком і ведаў, дзе Міша спіць. А той спаў у гумне. Папрасіў, каб Міша адчыніў дзверы. Той адчыніў. Вывелі з гумна і застрэлілі.

А ў яго жанчына была, бежанка Раіса. Кахала Мішу. Як даведалася пра яго смерць, то стала крычаць тым партызанам:

- Вы бандзіты! Такого чалавека забілі!

Партызаны забралі яе з сабой і ў лесе павесілі за ногі. Яны ж забілі млынара і яго жонку. А пачалося з таго, што мужыкі каля млына пабіліся за месца ў чарзе. А млынар пачаў разбірацца і кагосьці ўдарыў. Той данёс, і прыехаў партызанскі "суд". Забралі млынара з сабой, пасадзілі на воз, а ягоная жонка гаворыць, што век разам пражылі, то не пакіну і з табой паеду. І села таксама на воз. А партызаны прывезлі млынара ў лес, на сваю базу. Там аблілі яго бензінам і падпалілі. Як пачала тая жанчына на іх крычаць! То стрэлілі ёй у горла так, што не магла гаварыць, а потым жывую ў зямлю закапалі. Яе сваяк, які быў у тым атрадзе, потым казаў, што доўга-доўга "зямля хадзіла".

...Партызаны хацелі забіць усю нашу сям'ю. Унеслі нас ў спіс, дзе было 39 сем'яў. Гэта ўжо ў канцы вайны, але не паспелі, бо прыйшла Чырвоная армія. Людзі злавілі аднаго таго партызана ў Нагуевічах, знайшлі ў яго гэты спіс. Пачалі біць і забілі б, але ўмяшаўся нейкі афіцэр. Спыніў людзей і пачаў распытваць, за што б'еце. Калі расказалі, то сам таго партызана застрэліў у канцы сясла (жыхарка г. Гародні, 1934 г. нар.).

Аднак на Слонімшчыне былі таксама іншыя партызаны. Людзі згадвалі пра рэйды партызанаў з брыгады П.Капусты:

І другія атрады ішлі. Некія яшчэ “капуснікамі” зваліся парцізаны. Не знаю, чаму так звалі. Нескалькі раз яны ішлі праз нашу дзярэўню. То тамака яны і страдалі тыя парцізаны! Нашыя то не асоба яны страдалі. А тыя – босыя, памучаныя, страшныя. Яны нічаво не бралі ў людзей. Нічаво. Што самі людзі дадуць. Выносілі на вуліцу. Каровы шчэ ў нас былі. Хто малака прынясе, хто хлеба, хто што. Нашыя парцізаны баяліся тых “капуснікаў”. Нашыя людзі не жадныя былі. І парцізан кармілі, якія дзе прахадзячыя. Выносілі людзі і давалі.

Як ідуць такія змучаныя, то казалі: Гэта капусніцкі атрад. У іх недзе тамака за Жыровіцамі быў іх лагер. Называлася тое месца Воўчыя норы. Яны недзе там жылі. А сюды ішлі па якому заданню. Групаў 50-60 чалавек. Але гэтакія бедненькія ішлі саўсем, то людзі выносілі (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

Тут былі розныя атрады. “Капуснікі” тут хадзілі. Гэта велькі атрад, а наш малы быў. Яны былі ў мінскіх балатах. А яшчэ яны сядзелі ў Воўчых норах. Нашыя хлопцы там былі, то казалі, што гэта не такія парцізаны як нашыя, не такія чыстыя. Там буды былі лапамі панакрываўтыя, пайка выдзелена кожнаму. Варыў адзін повар і кожнаму даваў па норме. Анашыя парцізаны хадзілі чыстыя (жыхар в. Нагуевічы, 1923 г. нар.)

Вынікі экспедыцыі ў “лясныя вёскі” Слонімскага раёну красамоўна ілюструюць тыя лічбы людскіх стратаў, нанесеных партызанамі, якія прывёў у сваёй кнізе Юры Туронак. Безумоўна, запісаныя вусныя ўспаміны не даюць падставы для больш шырокага багаўленьняў адносна статусу партызанаў да цывільнага насельніцтва беларускіх вёсак. Але яны адназначна абвяргаюць тэзіс савецкай прапаганды пра “ўсенародную падтрымку” партызанскага руху і ставяць пад сумніў высновы ўжо сучасных гісторыкаў, якія ў падручніку па гісторыі вайны (выданне 2005 г.) адзначылі, што “ў абсалютнай большасці ўзаемаадносін партызан і мясцовага насельніцтва былі надзвычай высакароднымі”⁶.

Сабраныя матэрыялы хутчэй пацвярджаюць тэзісы нямецкага гісторыка Бернгарда К’яры, які на падставе вывучэння дакументаў акупацыйнай адміністрацыі сцвярджаў, што партызанаў часта баяліся больш,

⁶ Каваленя А.А., Літвін А.М., Саракавік І.А., Касовіч А.В. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Вучэбны дапаможнік / Пад рэд. А.А.Кавалені. Мінск, 2005. С. 67.

чым нямецкіх карных акцый. Тым больш, што сапраўды існавалі “чорныя спісы” г.зв. здраднікаў, якія падлягалі расстрэлу на месцы⁷.

Згаданы нямецкі гісторык параўнаў беларускае грамадства падчас вайны з групай людзей на плячце, які зносіла магутная водная плынь. Плыт несла праз парогі івадаспады, і ён паступова разбураўся. Кожны з людзей імкнуўся выжыць. Сёй-той чапляўся за бявенні плыта. Іншыя кідаліся ў ваду, каб паспрабаваць дабрацца да берага. Некаторыя спіхвалі сваіх таварышаў па няшчасці, каб зменшыць вагу. Роспач штурхала да дзеянняў тых, хто страціў усялякую надзею...⁸ У вобразе, створаным нямецкім даследчыкам, адсутнічаюць асобы, якія б спрабавалі ратаваць не толькі сваё жыццё, але і жыццё ўсіх людзей на плячце... Можна гэта праігнараваць. Маўляў, гэта ж нямецкае разуменне нашай гісторыі, заснаванае выключна на нямецкіх дакументах і г.д. Можна... Але варта задумацца, чаму так часта жыхары “лясных вёсак” Слонімішчыны падкрэслівалі, што “свае былі худшыя”, што “адсваіхнай больш і нацярпелся”. Нават сёння многіх жыхароў беларускіх вёсак людзей сталага ўзросту цяжка разгаварыць на тэму партызанаў. Яны быццам усё яшчэ чагосьці баяцца.

Дарэчы, успаміны жыхароў гэтых трох вёсак Слонімскага раёну прыныпова не пярэчыць тым звесткам, які былі атрыманыя ў ранейшых экспедыцыях на Усходняй Беларусі. У прыватнасці, падчас палявых даследаванняў на Магілёўшчыне (2004 г.⁹) людзі распавядалі пра “сваіх” або “свойскіх” і “чужых” або “далёкіх” партызанаў. “Свае” ў большасці выпадкаў – гэта мясцовыя мужыкі, якія альбо дабрахвотна, альбо пад прымусам пайшлі ў лес. У вёсцы Машкова (Добраўскі сельсавет) распавядалі пра 18 хлопцаў, якіх “забралі ў партызаны” без іх згоды. Звычайна, “свае” ацэньваліся вельмі крытычна, як “дурні, што проста так бегаюць па лесе”. “Чужымі” (сінонімы – “дзеіствіцельныя”, “за ўласць”, “справядлівыя”, “настаяшчыя”) называлі дыверсійныя атрады, што дзейнічалі ў нямецкім тыле. Людзі згадвалі іх добрае ўзбраенне, вайсковую форму і казалі, што яны ваююць “за Радзіму”. У якасці сінонімаў для “сваіх” часта выкарыстоўваліся тэрміны “бандыты”, “тарбэшнікі”, “бобікі”, “хулюганы”. Усё залежала ад стаўлення партызанаў да цывільнага насельніц-

⁷ К’яры Б. Шгодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944). Мінск, 2005. С. 167, 171.

⁸ Тамсама. С. 22.

⁹ Экспедыцыя дзейнічала ў межах чацвёртай сесіі *ОВТА* (Варшаўскі ўніверсітэт), прысвечанай міждyscyплінарнаму вывучэнню беларуска-расейскага памежжа. Група працавала ў Горацкім (г.п. Леніна, вёскі Майсеева, Касцюшкава, Маслакі, Палёнка, Тушавая, Грывец, Зубры, Добрая, Рэкатка, Машкова) і Дрыбінскім раёне (вёска Абраімаўка). Усяго было апытана 43 чалавекі. Пераважна гэта былі людзі 1914-1930 гг. нараджэння.

тва. Суразмоўцы адзначалі, што “справядлівыя” партызаны прасілі дапамагчы прадуктамі, а “бобікі” самі забіралі:

“Партызаны, як справядлівыя, то ціхенька пастукаюць, хлеба, малака папросяць, а хулюганы абманам жывуць, усё забіраюць і застрэліць могуць”; “Калі б харошыя былі, сваіх бы людзей не пайшлі грабіць”; “Можжа партызаны, дзе і былі харошыя, а тут, у Машкове – не было”.

Варта адзначыць, што прыметнік “нашыя” ў дачыненні да партызанаў жыхарамі Горацкага раёну наогул не ўжываўся.

Вяртаючыся да мастацкага вобраза, які прыдумаў Б.К’яры дзеля характарыстыкі беларускага грамадства ва ўмовах вайны, то трэба адзначыць, што ў кожнай з названых “лясных вёсак” Слонімшчыны была зафіксаваная спроба калектыўнай самаабароны вёскі і яе жыхароў. Ва ўмовах вайны, якая многімі ўспрымалася як канец свету, адбылося адраджэнне вельмі архаічнага абраду ратавання сябе, сваякоў і суседзяў.

...А тутака за ноч (яшчэ малая была) мужчыны храсты пастаўлялі чатыры, а бабы напралі-наткалі чатыры ручнікі, выткалі, дзярэўню ўсю аснавалі тры разы ніцьмі. У суботу-нядзельку хадзілі, маліліся, слявалі... (жыхарка в.Нагуевічы, 1934 г. нар.)

...Усё рабілі за адну ноч. Мужыкі храсты зрабілі, а жэнічыны напралі таго льну, наткалі палаценца і ўсю дзярэўню абвялі тры разы ніткамі. Як вёска начынаецца і задамі ішлі-ішлі і нітку цягнулі. Гэта аберагала ўсю дзярэўню. Эта ўсе людзі рабілі самі ад сабе. Ніхто не спаў. І дзеці нават хадзілі. Рабілі ўсё па-прастому. І ўсё зносілі жэнічыны, хто што, хто што. Адна прадзе, другое тчэ, трэцяя снуе, чацвёртае – тое робіць. Ткалі ў Мілашкі. І Каліноўскі нешта рабіў. Пралі ў яго. У двух хатах ткалі, бо чатыры ручнікі ні за што не выткалі б (жыхарка в.Нагуевічы, 1928 г. нар.)

...Як сталі ўжэ немцы выбіваць і сёла паліць, то за ноч храсты пастаўлялі, і ручнікоў наткалі, і вячэру зрабілі. Цэлы дзень пасцілі, нічаво не елі, а вечарам трохі поснага паелі. Збіраліся эта рабіць у адной хаце. Рабілі гэта, каб Бог спас сяло. Каб людзі засталіся.... (жыхарка в. Загрыцькава, 1922 г. нар.)

...У вайну хадзілі па дзярэўне, храсты стаўлялі... Уночы мужчыны храсты пастаўлялі. І там ля кладбішчаў у нас дарога была. І там пастаўлялі. А бабы сабраліся, і ў нас ручнікі ткалі ўночы, напралі і ткалі... І ўжэ навесілі, каб напроціў вайны. За адну ноч усё гэта рабілі. Ніхто не спаў. Сабраліся ў адзін дом. А гэтак хадзілі вечарамі падкрыжы ды ўсё маліліся. Такое адзін раз было.

Так згаварыліся. Сабраліся бабы ткаць ручнікі, а мужчыны храсты ставілі. Я прала ў тую ноч. Ці дапамагло, Бог яго знае? Засталася дзярэўня (жыхарка в. Загрыцькава, 1928 г. нар.)

Як відаць, беларускае грамадства ўсё ж такі спрабавала ратавацца таксама сумесна. Дарэчы, добра вядомыя прыклады, калі якраз беларускія партызаны дапамагалі людзям выжыць і весці больш-менш нармальнае жыццё. У першую чаргу гэта датычыла “партызанскіх зонаў” і дзейнасці тых партызанскіх фармаванняў, дзе падтрымлівалася вайсковая дысцыпліна. Аднак жыхары трох “лясных вёсак” Слонімскага раёну захавалі вобраз зусім іншага партызана.

Пры падрыхтоўцы артыкула былі выкарыстаныя фрагменты ўспамінаў Івана Качаргі (1926 г. нар.), Марыі Качаргі (1930 г. нар.), (Аляксандры Раманюк, 1922 г. нар.), Веры Басак (1940 г. нар.) з в.Харашэвічы; Надзеі Хілько (1928 г. нар.) і Вольгі Казак (1922 г. нар.) з в. Загрыцькава; Зінаіды Лабуць (1934 г. нар.), Галіны Раманюк (1928 г. нар.), Васіля Яфіміка (1923 г. нар.) з в. Нагуевічы; Лідзій Смалянчук (1934 г. нар.) з г. Гародні.

Пытанні і адказы пасля рэферата А.Смаленчука

Наталія Рыбак: Паспрабуйце даць вызначэнне тэрміна “партызаны”. Можа акупацыйныя ўлады мелі рацыю, калі называлі партызанаў бандытамі? Можа мы павінны сёння адмовіцца ад тэрміна “партызаны”?

Алесь Смалянчук: Партызанамі звычайна называюць удзельнікаў нерэгулярных вайсковых фармаванняў, якія дзейнічалі ў тыле нямецкіх войскаў на баку Чырвонай арміі. Калі служэш жахіўня аповяды жыхароў “лясных вёсак” пра партызанаў, то, сапраўды, часта хочацца назваць іх “бандытамі”. Тым больш, што гэтым тэрмінам людзі таксама карыстаюцца, згадваючы пра гады нямецкай акупацыі. Просіш распавесці пра партызанаў, а людзі перапытваюць: Вам пра бандытаў раскажаць? Магчыма, сёння патрэбнае іншае разуменне месца і ролі беларускіх партызанаў у апошняй вайне. Яны часта гвалтам забіралі ў вясцоўцаў прадукты, але, з іншага боку, калі партызаны сядзець у лесе і ваююць з акупантамі, то з чаго яны будуць жыць? Людзі часта былі ахвярамі можа не столькі партызанаў, колькі самой вайны, ахвярай ваенных абставінаў. Іншая справа, што часцяком пры гэтым ад рук партызанаў гінулі людзі, гінула цывільнае насельніцтва. Не думаю, што варта мяняць тэрміналогію. Варта памяняць нашае разуменне партызанскага руху. Яно павінна стаць больш глыбокім і неадназначным. Трэба паспрабаваць увесці ў гістарыяграфію бачанне партызанскага руху вачыма жыхароў беларускіх лясных вёсак, якія часцяком былі закладнікамі партызанскай барацьбы.

Наталля Рыбак: Я лічу, што папросту трэба даць аб’ектыўную ацэнку партызанскага руху, чаго не хапае сучаснай беларускай гістарыяграфіі апошняй вайны.

Алесь Смалянчук: Згодны, але заўважу, што даць такую ацэнку неверагодна складана. Заўсёды будуць сутыкацца розныя пункты погляду. Напрыклад, з пункту погляду тых, хто змагаўся супраць нацызму, нават паўбандыцкія партызанскія фармаванні таксама адыгралі пазітыўную ролю, бо яны ж і акупантаў забівалі. З пункту погляду многіх маіх суразмоўцаў з вёсак Слонімшчыны, гэта былі бандыты, якія прынеслі людзям шкоды не менш, чым гітлераўцы. Іншым разам, слухаючы людзей, думаеш, што калі б не было партызанаў, то Беларусь у гэтую вайну не панесла б такіх велізарных стратаў. Не было б масавых карных акцый, і вайна не была б такой жахлівай. Але такі погляд можна ацаніць як погляд чалавека, які не хацеў змагацца, а думаў толькі пра тое, каб схавацца і адсядзецца. Дзе тут аб’ектыўнасць? Можа выйсеце ў тым, што, пачынаючы даследаванне, гісторык павінен выразна акрэсліць сваю пазіцыю без прэтэнзій на аб’ектыўнасць?

Наталля Рыбак: Я хацела адзначыць, што беларуская гістарыяграфія павінна адысці ад адназначнага ўсхвалення партызанаў. Былі атрады, якія змагаліся, але былі і такія, што нанеслі больш стратаў насельніцтву беларускіх вёсак. І пра гэта трэба гаварыць і пісаць. Трэба адмовіцца ад ідэалізацыі.

Алесь Смалянчук: Партызанская тэма вельмі балючая для Беларусі. Пераадолець ідэалізацыю неверагодна цяжка. Словы “партызанская рэспубліка Беларусь” пасля вайны азначалі яшчэ і тое, што большасць кіруючых пасадаў у краіне занялі якраз былыя партызаны. У тых умовах ідэалізацыя была непазбежнай. Нават сёння людзі баяцца казаць ўсю праўду пра партызанаў.

Арунас Бубныс: Мяне цікавіць, якім быў нацыянальны склад партызанскіх фарміраванняў і якую ролю ў ім адыгрывалі дыверсійныя атрады парашутыстаў?

Алесь Смалянчук: Нацыянальны склад партызанскіх фарміраванняў быў вызначаны яшчэ ў гістарыяграфіі савецкага часу. Цікава, што ён амаль цалкам адпавядаў нацыянальнай структуры насельніцтва БССР. Прыблізна, 80% беларусаў, 10% расейцаў, яшчэ 10% прыходзілася на астатніх, з якіх асабліва вылучалі ўкраінцаў. Для палякаў у гэтых падліках не было месца. Усе гэтыя падлікі грунтаваліся на падставе тых анкетаў, якія запаўнялі партызаны ў 1944 – 1945 гг. Канешне, гэта толькі часткова перадае рэальную сітуацыю. Беларуская гістарыяграфія 90-х гг. 20 ст. і пачатку 21 ст. новыя падлікі не прапанавала.

Дадзеных пра дыверсійныя атрады або парашутыстаў я не ведаю. На пачатку нашых даследаванняў мне здавалася, што найгоршыя рэчы для мясцовага насельніцтва рабілі гэтыя чужыя для Беларусі людзі. А на самой справе аказалася ўсё зусім не так і на ўсходзе, і на захадзе Беларусі людзі казалі, што “найгоршымі” былі свае. У дыверсійных групах была вайсковая дысцыпліна, парушэнне якой каралася па законах ваеннага часу. Рабаўніцтва не дапускалася. Што датычыць “сваіх”... Самыя жудасныя старонкі ўспамінаў былі звязаныя з гвалтам і здзекамі з боку якраз сваіх аднавяскоўцаў, нават сваякоў, якія пайшлі ў партызанскі атрад. Падчас гэтай вайны патрыярхальнае грамадства беларускай вёскі перажывала распад. Многія людзі жылі з пачуццём наступлення канца свету не толькі таму, што баяліся нямецкіх карных акцыяў.

Не думаю, што нацыянальны склад партызанаў Беларусі дапаможа зразумець асаблівасці гэтай вайны на нашых землях.

Ірына Богдан: Ці згодны вы са сцвярдэннем, што Беларусь перажывала грамадзянскую вайну?

Алесь Смалянчук: Я думаю, што гэты тэзіс мае вялікія падставы для існавання. Па меншай меры, аповяды людзей часам пераконваюць менавіта ў такой ацэнцы ваеннай сітуацыі ў Беларусі. Элементы грамадзянскай вайны прысутнічаюць безумоўна. Калі б іх не было, то Беларусь такіх вялізарных людскіх стратаў не панесла б.

Алесь Краўцэвіч: Варта параўнаць гэтую сітуацыю з сітуацыяй у пасляваеннай Літве. Ветэраны савецкіх частак НКВС і сёння сцвярджаюць, што ў той Літве мела месца грамадзянская вайна. Падаецца, што гэта толькі спроба зняць з сябе адказнасць за тое, што адбывалася. Трэба ўлічваць, што калі б не было інтэрвенцыі (нямецкай або савецкай), то не было б грамадзянскай вайны. Думаю, што гэтым тэрмінам трэба карыстацца асцярожна і не забываць, што гэта быў вынік акупацыі.

Рымантас Міклявіс: Хачу выказаць заўвагу адносна тэрміна “грамадзянская вайна”. Я згодны з Алесем Краўцэвічам, наюнт трактоўкі падзеяў у пасляваеннай Літве прадстаўнікамі савецкай гістарыяграфіі. Яны пастаянна падкрэслівалі, што ў Літве не было партызанаў, а адбывалася грамадзянская вайна. На самой справе, гэта была акупацыя. Канешне, былі літоўцы, якія ваявалі на баку Саветаў, але яны там апынуліся не натуральна, а ў моц абставінаў. Літоўскія савецкія атрады былі створаныя Саветамі, а не ўзніклі самі па сабе. Калі казаць пра грамадзянскую вайну, то самым яркім прыкладам ёсць сама пострэвалюцыйная Расея. Там нарадзіліся дзве ідэі двух розных Расеяў, і там яны змагаліся паміж сабой. Іх не прынёс нехта чужы. Яны выйшлі з самога расейскага жыцця, з адносінаў унутры расейскага грамадства. Ці было нешта падобнае ў Беларусі?

Алесь Смалянчук: Складанае пытанне. Думаю, што сярод беларускай калабарацыі на масавым узроўні (самаахова, паліцыя) не было ніякай беларускай ідэі. Дамінавала імкненне выжыць, у т.л. коштам жыцця іншых людзей. Тая ці іншая ідэя прысутнічала толькі сярод эліты беларускай калабарацыі.

Юры Мілеўскі: А ці была савецкая партызанка рэалізацыяй беларускай ідэі?

Алесь Смалянчук: Думаю, што і ў гэтым выпадку пераважала імкненне да выжывання, асабліва калі пачаліся масавыя карныя акцыі. А яны пачынаюцца ўжо летам 1941 г., калі партызанаў практычна не было. Акупацыйны гвалт штурхаў людзей да змагання. А камуністы гэта імкнуліся выкарыстаць. У фондах Гарадзенскага абласнога гісторыка-археалагічнага музея знаходзіцца вялізарная калекцыя савецкага падпольнага друку. Амаль 90% усіх падпольных выданняў былі беларускамоўнымі. Савецкая ўлада прыкладала вялікія намаганні дзеля ідэалагічнага дамінавання ў руху супраціўлення. Але вырашальную ролю адыгрывалі не газеты і не лістоўкі, а поспехі Чырвонай арміі на фронце.

Юры Мілеўскі: Але ж ў Генеральным камісарыяце “Беларусь” нямецкая палітыка, як здаецца, была больш лагодная. Трэба яшчэ даследаваць, калі пачаліся нямецкія рэпрэсіі, адразу альбо пасля з’яўлення партызанаў?

Алесь Смалянчук: Рэпрэсіі пачаліся адразу з прыходам нямецкіх акупантаў. Вельмі добра пра гэта напісаў Юры Туронак у кнізе *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*. А што датычыць нібыта больш лагоднай палітыкі В.Кубэ, то вядома, што ўлада гаўляйтэра не распаўсюджвалася на службы, якія змагаліся з ворагамі Рэйху. Апроч таго, тэрыторыя, на якой праводзілася палітыка своеасаблівай беларусізацыі, была абмежаваная Меншчынай. Да таго ж, ні беларускія школы, ні друк, ні тэатр, ні нават дабрачынныя беларускія арганізацыі не былі вызначальнымі фактарамі жыцця ва ўмовах акупацыі. Сёння жыхары беларускіх вёсак часта нават не могуць успомніць, на якой мове ішло навучанне ў школах перыяду акупацыі. А большасць дзяцей наогул іх не наведвала.

Юры Мілеўскі: Ці можна зрабіць выснову, што палітыка тых беларускіх дзеячоў, якія ад пачатку вайны рабілі стаўку на немцаў, была памылкай?

Алесь Смалянчук: Лічу, што гэта была трагічная памылка. Альтэрнатывай акупацыі мог стаць толькі масавы нацыянальны рух супраціву, накшталт польскага (АК) або ўкраінскага (УПА).

Алесь Краўцэвіч: Не згодны. Думаю, што нельга так адназначна ацэньваць дзейнасць беларускіх палітыкаў, якія пайшлі на супрацоўніцтва з акупантамі. Задачай беларускіх нацыяналістаў была арганізацыя

жыццява ўмовах акупацыі, змаганне з голадам, развіццё адукацыі. Толькі дзеля гэтага яны пайшлі на супрацоўніцтва з нямецкай адміністрацыяй. Гэта была не памылка, а імкненне зрабіць дзеля людзей тое, што можна было зрабіць. Вельмі складана гэта ацэньваць сёння.

Алесь Смалянчук: У вачах людзей, якія перажывалі ўсе жахі акупацыі, нават дзейнасць беларускіх дабрачынных арганізацый, дазволеных немцамі, была дзейнасцю тых, хто ідзе разам з ворагам. Да таго ж трэба адрозніваць погляды ідэолагаў беларускай калабарацыі ад поглядаў шэраговых самаахоўцаў і паліцаяў. А потым нельга забываць, што для большасці народаў свету, у т.л. і для беларусаў, гэтая вайна была ў першую чаргу вайной супраць нацызму.

Валеры Задаля: Я хачу некалькі слоў сказаць пра дыверсійныя атрады, закінутыя з усходу. Каля працаваў намеснікам рэдактара раённай газеты ў Ваўкавыску (1981-1985), пазнаёміўся з былым камандзірам такога атраду Еўдакімам Петуховым. Меў таксама размову з радзінскай Кацярынай Мальцавай з гэтага ж атраду. У той час я збіраў інфармацыю пра вёску Шаўлічы, якую спалілі немцы. Загінула 388 чалавек. Падчас размовы Петухоў прызнаўся, што бачыў, як палілі вёску. Я папрасіў раскажаць. Аказалася, што атрад Петухова быў недалёка ад вёскі, і бачыў, як яна гарэла. Партызаны мелі загад не прыцягваць да сябе ўвагі. Загад загадам, але падумалася тады, што на вачах савецкіх салдат гінуць людзі, а яны нічога не робяць, каб выратаваць іх. Яны амаль усю вайну прасядзелі ў пушчы, чакаючы набліжэння фронту. Вось такія дыверсанты...

А сама вёска загінула, бо адзін з партызанаў застрэліў каля яе немца. Уначы немцы атачылі вёску. Разам з імі былі беларусы і літоўцы... Не забі ён немца, людзі б засталіся ў жывых... Вядомы і іншыя прыклады, калі партызанскія дзеянні абарочваліся масавымі карнымі акцыямі супраць цывільнага насельніцтва.

Наталія Рыбак: Трэба разводзіць паняцці “партызанскі атрад” і “дыверсійны атрад”. Апошнія складаліся з ваеннаслужачых НКВС, якія мелі канкрэтнае заданне. Яны рэдка рабілі вялікія партызанскія рэйды. Нядаўна ў Маскве выйшла кніга Аляксея Папова *НКВД і партызанское движение*. Там вельмі падрабязна і грунтоўна асвятляецца роля супрацоўнікаў НКВС у развіцці партызанскага руху, у т.л. і ў Беларусі. Не трэба ставіць знакроўнасці паміж партызанскімі атрадамі і тымі дыверсійнымі групамі, якія закідваліся ў тыл праціўніка дзеля выканання спецыяльнага задання.